

şekilde inanmayan kimseleri niteler. 4. Küfrünü açıklamamakla birlikte dinî konularda lâubali davranan kişidir (Âtîf Şükrî Ebû Avz, s. 111-112). Bu tanımlamalara göre zındık açıkça veya gizli biçimde İslâmiyet'le ilgisini kesip küfrü benimsemiştir. İslâm'dan açıkça ayrılanlar ise mürted olarak nitelendirilir. Genelde zındık kelimesinin ilk defa 124 (742) yılında idam edilen Ca'd b. Dirhem için kullanıldığı ifade edilir. İslâm tarihinde zındıklardan en çok bilinen isim Kur'an'a nazîre yazmaya kalkışan İran asıllı mütercim, edip ve kâtip İbnü'l-Mukaffa'dır (ö. 142/759; İbnü'l-Mu'tez, I, 131-132). Abbâsî Halifesi Mehdî döneminde (775-785) şair Beşşâr b. Bürd ile şair ve edip Sâlih b. Abdülkuddûs de zındıklıkla itham edilip öldürülmüşlerdir (ayrıca bk. Bedevî, s. 44-53).

Zındıklık nitelemesinin kavramın yaygınlaştırılmasıyla bazı İslâm fırkaları mensupları hakkında da kullanıldığı görülmektedir. Ebû Yûsuf'un, Mu'tezile'nin durumu sorulduğunda onları zındıklıkla itham ettiği nakledilir. Bağdâdî'ye göre İmam Şâfiî, hevâ ehli içinde muhalifleri aleyhinde yalan şehâdetinde bulunan Hattâbiyye mensupları dışında kalanların şahitliğinin kabul edileceğini beyan etmiş, ancak daha sonra bu görüşünden rücu edip Mu'tezile ile diğer bid'at ehlinin şahitliğini makbul saymamış; Mâlik b. Enes de Mu'tezilîler'in zındık olduğunu ve tövbe etmeleri teklif edilmeden öldürüleceklerini ileri sürmüştür (*el-Fark*, s. 358). Bu tür hükümlerde mezhep taassubunun önemli rol oynadığı gözden uzak tutulmamalıdır.

İslâm âlimleri ve özellikle kelâmcılar zındıkların İslâm'a yönelttiği eleştirilere cevap vermek üzere reddiyeler yazmıştır. Bunların arasında Hişâm b. Hakem ve Ebû Bekir el-Esamm'ın *er-Red 'ale'z-zenâdîka*, Ahmed b. Hanbel'in *er-Red 'ale'z-zenâdîka ve'l-Cehmiyye*, Osman b. Abdullah el-İrâkî'nin *el-Fırâku'l-müfterîka beyne ehli'z-zeyğî ve'z-zendeqa*, İbn Hacer el-Heytemî'nin *eş-Savâ'îku'l-muhrika fi'r-reddi 'alâ ehli'l-bida' ve'z-zendeqa* adlı eserleri zikredilebilir. İslâm hukukçuları, zındık diye anılan Maniheiztler'i Ehl-i kitap gibi zimmet ehli statüsünde kabul etmemiştir. Fakihler zındıklığı sabit olan kimsenin katlinde ittifak etmiş, fakat hakkındaki hüküm infaz edilmeden tövbe etmesinin istenip istenmeyeceği hususunda farklı görüşler ileri sürmüştür.

#### BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf* (Dahrûc), I, 913; Lane, *Lexicon*, III, 1258; İbnü'l-Mu'tez, *Divân* (nşr. M. Be-

dî Şerîf), Kahire 1977, I, 131-132; Taberî, *Târîh* (Ebü'l-Fazl), VIII, 167; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zehab* (Abdülhamîd), I, 250-251; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, II, 102-103, 286-287; Ebü'l-Hüseyn el-Malatî, *et-Tenbih ve'r-red* (nşr. M. Zâhid Kevserî), Beyrut 1388/1968, s. 91-95; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Teceddüd), s. 401; Bağdâdî, *el-Fark* (Abdülhamîd), s. 284, 293, 358; Gazzâlî, *Fayşalû't-tefrika*, Kahire 1319, s. 54-55; a.mlf., *Feđâ'ihu'l-Bâtuniyye* (nşr. Abdurrahman Bedevî), Kahire 1383/1964, s. 159-163; Kâdî İyâz, *eş-Şifâ' bi-ta'rifî huķûkî'l-Muştâfâ* (nşr. M. Emîn Karaalî v.dğr.), Dımaşk 1392/1972-73, II, 549-551; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, II, 79-80; Muhammed b. Hasan ed-Deylemî, *Bejânü mezhebi'l-Bâtuniyye ve buhlânih* (nşr. R. Strothmann), İstanbul 1938, s. 98-100; Takyyüddin İbn Teymiyye, *eş-Şarimü'l-meslûl* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1960, s. 3-4, 298, 353; İbn Haldûn, *Şifâ'ü's-sâ'il*, s. 75, 88; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 92, 122; R. A. Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, Cambridge 1979, s. 372-375; Ph. Gignoux, *Les quatre inscriptions du mage Kirdîr*, Paris 1991, s. 60; Abdurrahman Bedevî, *Min Târîhi'l-ilhâd fi'l-İslâm*, Kahire 1993, s. 35-53; Âtîf Şükrî Ebû Avz, *ez-Zendeqa ve'z-zenâdîka*, Amman, ts. (Darü'l-fikr), s. 107-113; Bekir Topaloğlu, "Zındık", *İA*, XIII, 558-561; F. C. de Blois, "Zındık", *EP* (İng.), XI, 510-511.



MUSTAFA ÖZ

## ZIRH

Savaşlarda ok, kılıç  
ve süngü gibi silâhlardan  
korunmak için giyilen  
demir, tel levha

veya köseleden yapılmış giysi.

Eski Türkçe'de **yarık**, Moğolca'da **cebe**, Latince'de **lorica**, Arapça'da **dir'**, **le'me**, Farsça'da **zirih**, **cevşen**, Ortaçağ Avrupası'nda **armor** kelimeleriyle ifade edilmiştir. Savaşlarda düşmanın saldırı silâhlarının darbe ve atışlarına karşı hayatî bölgeler başta olmak üzere vücudun zarar görmesini engelleyen en önemli savunma silâhlarından biriydi. Diğer savunma silâhları (göbeklik, dizçek, kolçak, miğfer, kalkan) gibi zirhin gelişimi de saldırı silâhlarındaki ilerlemeye paralel olarak gerçekleşmiştir. Zirhla alâkalı ilk örnekler, Bronz çağında milâttan önce 2050'de ve sonrasında Sumerler ve Asurlular dönemine tarihlenmektedir (Boutell, s. 11; Keegan, s. 213). Milâttan önce 1500'lerden itibaren Mısır'da XVIII. hânedan döneminde, Hititler'de ve Ege'deki Miken uygarlığında savaşçılar, bu çağa adını veren bronz yanında tunç ve deriden mâmul zirhlar giymeye başlamışlardır (Boutell, s. 20-41; Başol, s. 10). Demir çağının son dönemlerinde ise demirden yapılan zirhlar ön plana çıkmıştır. Kur'an'da İsrâiloğulları'nı savaşın şiddetinden koruması için Allah tarafından Dâvûd'a

zirh yapma sanatının öğretildiği (el-Enbiyâ 21/ 80), demirin onun için yumuşatıldığı ve ondan itinayla muntazam zirhlar yapmasının istendiği (Sebe' 34/10-11) ifade edilir. İslâmî kaynaklarda, Dâvûd'un Allah'tan kendisine geçimini sağlayacak bir kazanç yolu göstermesini talep ettiği, bunun üzerine kendisine zirh yapma sanatının öğretildiği belirtilmektedir. Rivayete göre zirh yaparak giyen ilk kişi de odur; bundan dolayı ilk zirh ustası kabul edilmiştir. Giderek yaygınlaşan zirhların örme, pullu ve plaka zirh şeklinde üç tasarımı mevcuttur. Bunların kullanımı coğrafya, iklim, âdet ve geleneklerle, sahip olunan demirle yakından ilgiliydi. Nitekim İran'ın kuzey ve doğu bölgelerinde plaka zirh, daha sıcak iklime sahip orta ve güney bölgelerinde ise örme zirh yaygındı (Robinson, s. 27).

**Örme Zirh.** Metal halkaların ağ biçiminde birbirine bağlanmasıyla yapılıyordu. İlk defa Kelt soyluları tarafından giyilmiş olmakla birlikte (m.ö. 400) Romalılar'ca kullanılmaya başlanmasıyla yaygın hale gelmiş ve XVII. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Örme zirhlara Romalılar'da "lorica sertâ", Araplar'da "zerd" (uzunlarına "sâbîga", kısa zirhlara "betra"), Türkler'de "kübe / küpe yank" adı veriliyordu. Ortadoğu ve İran'da sıcak iklim özelliklerine uygun olması ve esnekliği dolayısıyla Romalılar'dan öğrenilen elbise tarzındaki örme zirh en fazla tercih edilen tür olmuştur. Bu zirhlar ayrıca 15-20 kg. ağırlıklarıyla diğer zirhlara göre daha rahat hareket imkânı veriyordu. Genellikle süvariler tarafından kullanılan zirhların çoğu Bizans ve İran yapımıydı. Örme zirhi tamamlamak üzere yine örme demirden tozluk ve çizmeler giyilirdi. Eğer zirh kısa kollu ise omuzdan bileğe kadar uzanan kolluklar bulunurdu. Bütün bu teçhizat başı koruyan miğferle birlikte savaşçının gözleri dışında her yerini örtüyordu. Araplar İslâm öncesinde demir gibi metallerden yahut kalın köseleden yapılan ve "beyza" veya "hûze" denilen, genellikle zirhin bir parçası sayılan miğfer kullanırlardı. Savaşlarda kumandanlar ve cengâverlerle beraber imkânı olanların çoğu zirh giyerdi. Kaynaklarda savaşların çoğunda zirh giydiği bildirilen Hz. Peygamber, Uhud Gazvesi'nde üst üste iki zirh giymişti. Bu savaşta Mekke ordusunda 700, İslâm ordusunda ise 100 askerin zirhi vardı (Vâkidî, I, 203-204). Benî Nadîr'den alınan ganimetler arasında elli zirh, elli miğfer ve 340 kılıç bulunuyordu. Mekke'nin fethi sırasında Resûl-i Ekrem'in yanı sıra askerler de ör-

me zırh giymişti (İbnü'l-Esîr, II, 245-246). Mekke fethi öncesinde Hz. Peygamber'in Merrûzahrân'da Kureys lideri Ebû Süf-yân'ın gözünü korkutmak amacıyla yaptırdığı resmigeçit esnasında muhacirler ve ensardan oluşan bölükteki askerlerin, giydikleri zırhtan dolayı sadece gözleri görünüyordu (Kettânî, I, 387). Resûl-i Ekrem, Huneyn Gazvesi'ne çıkarken henüz İslâm'a girmeyen Safvân b. Ümeyye'den 100 zırh ödünç almıştı. Kendisinin Zâtüfudûl, Zâtülvişâh, Zâtülhavâşi, Fidda, Sa'diyye, Bet-râ ve Hirnik adında yedi zırhından bahsedilmektedir. Bunlardan Zâtüfudûl, vefatı esnasında borcu karşılığında bir yahudinin elinde bulunuyordu (İbn Kayyim el-Cevziyye, I, 130). Resûlullah'ın bazı anlaşmalara diğer savaş aletleri yanında zırh temini için de şart koydurduğu görülmektedir. Medine'ye gelen ve kendi dinlerinde kalmak suretiyle İslâm hâkimiyetini kabul eden Necran heyeti Yemen'de savaş çıkması halinde ödünç olarak otuz zırh, otuzar at ve deve göndermeyi taahhüt etmişlerdi (a.g.e., III, 633-634). Örme zırh kılıç darbelerine karşı dayanıklı, fakat mızrak ve ok atışlarına karşı zayıf bir savunma aracıydı. Muhtemelen bu sebeple Mısır'da ve İran'da XII. yüzyıldan itibaren dikdörtgen metal plakalarla desteklenmiş cevşen ve dört aynalı zırh denilen karma zırh türleri ortaya çıkmıştır. Bu zırhlar XIV ve XV. yüzyıllarda sıkça kullanılmıştır. Ayrıca örme zırhın halkalarının kılıç darbeleleriyle koparak vücutta yaralanmalara sebebiyet vermesi ihtimaline karşı zırhın altına keten tünikler giyilirdi.

**Pullu Zırh.** Deri veya keten bir zemin üzerine ağaçtan, ham deriden, altın, gümüş, bakır, bronz ve demirden elde edilen malzemenin (pullar) balıksırtı birbirinin üstüne gelecek şekilde deri iplerin birleştirilmesiyle yapılırdı. İlk defa eski Mısır ve Asurlular'da görülen bu zırh çeşidi (Robinson, s. 1-2), daha sonra İskitler ve ardından gelen Sarmatlar ile meskûn Orta Asya bozkırlarından Çin'e kadar uzanan bölgelerde kullanılmıştır. İsrâil toprağını işgal eden Filistî ordusu ile İsrâil ordusu arasındaki savaşta Dâvûd'un öldürdüğü zorlu savaşçı Golyat'ın (Câlût) üzerinde pullu zırh bulunduğu, baldırlarına tunç zırhlar giydiği kaydedilmektedir (DîA, VII, 38). Pullu zırh Romalılar'da "lorica squamata" adıyla bilinirdi. Ancak pulların fazla esnek olmayışının savaşçının hareket kabiliyetini kısıtlaması dolayısıyla II. yüzyılın ortalarından itibaren bu zırhın kullanımı azalmıştır.

**Plaka Zırh.** Deri veya metal plakaların deri ipliklerle birleştirilmesiyle yapılırdı. Ancak burada plakalar pullu zırhta olduğu gibi bir zemin üzerinde değil doğrudan birbiriyle birleştirilirdi. İlk örneklerine Asurlular dönemine ait kaya kabartmalarında rastlanan plaka zırhlar daha sonra İran coğrafyasında yaygın biçimde kullanılmıştır. Türk ve Moğol ordularında da en çok giyilen zırh türü olarak bilinir. Türkler'de "kedim" veya "demir don" adı verilen plaka zırhların bel hizasına veya diz altına kadar uzanan iki şekli vardı. Memlûkler döneminde "karkal" denilen bu zırh Mısır'da en fazla rağbet gören zırh çeşidi idi (Kalkaşendî, II, 143). Kolsuz olan ve ipekli kumaşlarla süslenen karkalın ayak bileklerine kadar inen çeşitleri "sâbiğa" veya "müsbile" diye anılırdı. Plaka zırhlar Ruslar, Çinliler ve Japonlar tarafından XVI. yüzyıla kadar kullanılmıştır.

Bunların dışında çeşitli parça zırhlar geliştirilmiştir. Vücudun hayatî organlarının yer aldığı göğüs kısmını korumak üzere deriden ve çeşitli metallere imal edilen göğüs zırhları eski çağlardan beri biliniyordu. Grekler, deriden yaptıkları "cuirass" denilen bu zırhı güçlendirmek amacıyla üzerine metal pullar işlerlerdi. Roma lejyonlarında deri üstüne metal şeritlerle kaplanmış olan bir zırh tercih ediliyordu. Romalılar'da "thorax", Araplar'da örme zırh ile aynı adla anılan göğüs zırhı eski Türkler'de "say yarak" ve "kuyaq" adını taşırdı. Ön ve arka olmak üzere iki kısımdan meydana gelen bu tür zırhlar Grekler'de ve Romalılar'da vücut formuna uygun biçimde yapılır ve sanatkârane bir şekilde süslenirdi.

Güçlü bir savunma silâhı olmasının yanı sıra içten dikdörtgen şekilli çelik levhalar işlenmiş estetik bir görüntüye sahip yelek ve elbiselere İslâm dünyasında "kazâgand", Avrupa'da "birigandine" deniyordu. Sultanlar ve devlet adamları bu tür zırh elbiseleri savaşların dışında bir suikast ihtimaline karşı da giyerlerdi. Selçuklu Sultanı Berkıyark ve Muhammed Tapar devrinde emîrler Bâtınî saldırılarına karşı zırhla dolaşırlardı (Özaydın, s. 92). Selâhadîn-i Eyyûbî de 1175'te Halep önlerinde bulunduğu sırada uğradığı Haşhaşiler'in saldırısından üzerindeki kazâgand sayesinde kurtulmuş ve bu zırh elbiseyi hayatı boyunca üzerinde taşımıştı (İbnü'l-Esîr, XI, 430; Bahâeddin İbn Şeddâd, s. 242-243). Bu türden zırh elbiselerinin yanında örme ve plaka zırhların üstüne bol kesim ve kolsuz ketenden üstlükler giyilirdi. Elbise bel-

den bağlanan kılıç kemeriyle daraltılırdı. Görünüşünün dışında üzerine işlenen âile arması ve amblemleri sayesinde bu üstlükler kişinin karşı tarafa tanınmasını sağlayarak hayatını kurtarırdı (Lepage, s. 93-94). Türkler'de zırh altına giyilen ipekli hırkaya "çokal", zırh üzerine giyilenine ise "kaftan" denirdi.

Deri zırhlar maliyet açısından daha ucuz ve daha rahat olduğu için tercih edilirdi. Bu tür zırhlara Grekler ve Romalılar "spolas" adını vermişlerdi. Göğüs kısmında "kardiophylaks" (kalbi koruyan) ismiyle anılan bir metal levha bulunurdu. Kafkaslar'da "tecâf" denilen deri zırhlar giyilmekteydi. Derinin dışında keten ve tahta, zırh için kullanılan diğer malzemelerdi. Yenisey kazılarında elde edilen bilgilere göre Kırgızlar kendileri ve atları için tahta plakalardan zırhlar kullanıyorlardı. Bu zırhların Tunguzlar tarafından ve Japonya'da da giyildiği bilinmektedir (Ögel, s. 220; Süslü, s. 183). Göktürkler'in zırh kullandığına dair Çin kaynaklarında bilgi yer almasına karşılık (Chou Shu, L, 907) cinsi konusunda açıklama yoktur. Ancak bunların deriden mâmul olması muhtemeldir. Grekler, "thorakes linoi" adı verilen keten zırhlarının üzerine darbeye karşı etkinliğini arttırmak için metal pullarla kaplardı. Eyyûbiler zamanında sıyrımdan örülerek yapılan ve "senewer" diye anılan bir zırh çeşidi mevcuttu (Şeşen, s. 292). Zırhların sağlamlığı, kullanılan malzemenin kalitesi ve sanatkârının ustalığı dışında yapılan çeşitli karışımlarla arttırılırdı. Meselâ cam ve bakır tozundan bazı maddeler tutkalla karıştırılarak tabaklanmış deriye sürülür, kurduktan sonra yağ ve boya yağı ile yağlanıp darbelerle karşı güçlü bir zırh alaşımı ortaya çıkarılırdı (Bakır, LXI/232 [1998], s. 520). Yine Orta Afrika'da yaşayan "lamat" adındaki bir hayvanın derisini devekuşu yumurtası ve yoğurt ile tabaklamak suretiyle demirin işlemediği sertlikte bir zırh elde edilirdi (Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvî, s. 58).

Zırh yapıcılığı konusunda Avrupalılar ve İranlılar büyük ilerleme kaydetmişlerdi. İranlı ustalar bütün Ortadoğu ve Orta Asya coğrafyasında aranılan kişilerdi. İslâmîyet öncesi Arabistan yarımadasında Medine'deki yahudiler ve Yemenliler de silâh ve zırh yapımındaki maharetleriyle bilinirdi. Araplar arasında zırhlar, yapıldığı malzemeye, yere ve yapan ustaya göre değişik adlar alırdı. Bahreyn bölgesinde oturan Muhârib b. Amr kabilesi, Hatâme b. Muhârib'e nisbetle "hatâmiyye" (hutâmiyy-

ye) denilen ve kılıç kıran zirhleriyle tanınmıştı. İlhaneliler'da her eyalette devlet adına silâh ve zirh yapımıyla uğraşan ustalar vardı. Devlet bunların imal ettiği malzemeyi savaş zamanlarında askere dağıtmak üzere silâh depolarında muhafaza ederdi. Olcaytu Han, 1315'teki Suriye seferi öncesinde silâh depolarında bulunanların dışında Avrupalı tüccarlardan 1500 zirh ve miğfer satın almıştı (Robinson, s. 27). Timur da Ortadoğu seferinin ardından bölgedeki birçok silâh ve zirh ustasını Semerkant'a nakletmişti. Silâh depolarındaki bütün malzemeler kayıt altında tutulurdu. 1945 senesinde Preslav şehrinde bulunan Tuna Bulgarları'na ait Proto-Bulgar kitâbesi bu türden kayıtları içermektedir (Venedikoff, XI/43 [1947], s. 544-545). Ordu-larda zirh kullanımı savaş gelenekleriyle yakından alâkalydı. Ağır zirhli süvarilerin ön plana çıktığı Avrupa'da piyadelerdeki zirh koruması maddî durumlarıyla bağlantılı idi ve daha zayıftı. Buna karşılık hareketli bir savaş tarzına sahip Türkler'de ve Araplar'da süvariler piyadelere göre daha hafif zirh ve teçhizatla donatılırdı.

Zirhların fiyatları ham maddesi, sağlamlığı ve sanat değerine göre değişirdi. Pahalı ham maddeden imal edilen ve sanat değeri olan zirhler Ortaçağ'da yüksek fiyatlara satılırdı. Lamat derisinden yapılan bir zirhin fiyatı 30 dinar civarındaydı. Memlûkler devrinde Mısır'da karkar fiyatları 100 ile 700 dirhem arasında değişirken çevren fiyatları malzemesine göre 1000 dirheme kadar ulaşırdı (Çetin, s. 240). Savaşlarda ganimetler arasında ele geçirilen zirhlerin çokluğuna göre fiyatlar düşebilirdi. Zirhler miras bırakılır ve hediye edilebilirdi. Bakımına özen gösterilir, "kusre" denilen bir madde ile temizlenirdi. Kumla ovalamak da bir başka bakım yöntemiydi. Barış döneminde zirhler "cirab" denilen deri torbalarda tutulurdu. Zirhler aynı zamanda kullanıldıkları toplumun düşüncesini ve ideallerini yansıttı. Avrupalılar'ın düşüncesine göre zirhin her parçası kutsanmış olup üzerine şövalyelik ideallerinin sembolleri işlenirdi. Miğfer, zirh ve kalkan kiliseyi ve insanları kötülükten korumayı ifade ederdi (Lepage, s. 87). Araplar'da meşhur savaşçılar cesaretlerini göstermek adına göğüs zirhinin sadece ön kısmını giyerlerdi (Vefik ed-Dakdûki, s. 238). Arap edebiyatında zirh ile alakalı pek çok şiir mevcuttur.

Muhariplerin savaş meydanlarındaki önemli yardımcı unsuru olan atlar için de



XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait tombak at alın zirhi (TSM, Evanter nr. 1/1445)

zirhler yapılmış, m.ö. V ve IV. yüzyıllardan itibaren atın kafasını, boynunu ve göğsünü korumak amacıyla zirhler kullanılmıştır. Özellikle Avrupa'da atın bütün vücudunu örten zirhler görülse de bu durum hayvanın hareket kabiliyetini kısıtladığından fazla tercih edilmemiştir. Doğuda ise Persler döneminden beri ata zirh giydirildiği görülmektedir. Bronz ve demirden mâmül plaka at zirhleri gerek Persler'de gerekse Grekler'de çok yaygındı. Eski Türkler'de de "keçim" denilen at zirhleri mevcut olup bunlar bazan süs olarak da ata giydirilirdi (Süslü, s.183; Koca, s. 144). İlk fetihler döneminin ardından Araplar, İran örneğine göre atlara zirh giydirmişlerdi. Bu dönemden itibaren atlar, savaşlarda demir zirhlerin dışında çeşitli karışımlarla astarlanıp güçlendirilen keten dokumalarla donatılırdı. Karahanlılar'da zirh için "yarık" ve "kuyag" kelimeleri kullanılırdı. Yûsuf Has Hâcib hükümdarın Ay Toldı'ya vezirlik tevcih ederken unvan, mühür, tuğ, davul ve kuyag verdiğini söyler (*Kutadgu Bilig*, I, beyit 1036). Delhi Türk Sultanlığı'nda elbise şeklinde olan zirhlara "bergüştân-ı câmeği" denilirdi. Zirhin üstüne de "haftân" adı verilen bir çeşit pamuklu elbise giyilirdi. At ve fillerin korunması için kullanılan zirhler ise "ber-güştân" diye anılırdı (Kortel, s. 313). Memlûkler devrinde Kahire'de bu türden zirhlerin ve atlarla ilgili diğer malzemelerin satıldığı Sûkulhayl, Sûkullecmiyyin, Sûkulmehmâziyyin adını taşıyan çarşılar vardı (Çetin, s. 251).

#### BİBLİYOGRAFYA :

- Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, III, 15, 114-115, 158, 217-218; Vâkıdî, *el-Megâzi*, I, 203-204; III, 885, 890; İbn Hişâm, *es-Sîre*, II, 63, 404, 440; İbn Kuteybe, *el-Me'âni'l-kebir fi'eb-yâti'l-me'âni*, Beyrut 1984, II, 1029-1039; Yûsuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* (nşr. Reşid Rahmeti Arat), Ankara 1979, I, beyit 1036; İbn Münkız, *Kitabü'l-İ'tibâr: İbretler Kitabı* (trc. Yusuf Ziya Cömert), İstanbul 1992, s. 25, 84, 88-89, 98, 105, 142-144, 170-171; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 245-246; XI, 430; Bahâeddin İbn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-sultânîyye* (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl), Kahire 1384/1964, s. 242-243; Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), s. 58; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, VI, 240-247; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-me'âd*, I, 130; III, 193, 472, 633-634; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'şâ* (Şemseddin), II, 142-143; III, 473; Charles Boutell, *Arms and Armour in Antiquity and the Middle Ages*, London 1907; H. R. Robinson, *Oriental Armour*, New York 1967; M. Gorelik, "Oriental Armour of the Near and Middle East from the Eighth to Fifteenth Centuries as Shown in Works of Art", *Islamic Arms and Armour* (ed. R. Elgood), London 1979, s. 30-63; Abdülazîz b. İbrâhim el-Ömerî, *el-Hiref ve's-sınâ'ât fi'l-Hicâz fi 'aşri'r-Resûl*, [baskı yeri yok] 1405/1985, s. 261-263; Vefik ed-Dakdûki, *el-Cündiyye fi 'ahdi'd-devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut 1985, s. 237-240; Muhsin M. Hüseyin, *el-Ceyşü'l-Eyyûbi fi 'ahdi Şalâhiddîn*, Beyrut 1406/1986, s. 261-265, 318-323; Chou Shu, *Ting-uen Shu-Chü*, Tai-pei 1987, L, 907; Bahâeddin Ögel, *İslâmîyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1988, s. 220; Özden Süslü, *Tasvirle Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, Ankara 1989, s. 182-184; Mustafa Zeki Terzi, *H. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin Döneminde Askerî Teşkilat*, Samsun 1990, s. 132-133; Emine Uyu-maz, *Selçuklular Devrinde Askerî Teşkilat* (yüksek lisans tezi, 1992), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 165-168; J. Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi* (trc. Fûsun Doruker), İstanbul 1993, s. 213; N. Hooper – M. Bennett, *The Cambridge Illustrated Atlas of Warfare: The Middle Ages, 768-1487*, Cambridge 1996, s. 158-160; D. Nicolle – G. Turner, *Armies of the Caliphates, 862-1098*, Oxford 1998, s. 18-20; Ramazan Şeşen, *Salâhiddin Eyyûbi ve Devri*, İstanbul 2000, s. 288-292; Abdülkerim Özyay-dın, *Sultan Berkıyarak Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 92; R. Brzezinski – M. Mielczarek, *The Sarmatians 600 BC-AD 450*, Oxford 2002; Jean-Denis G. G. Lepage, *Medieval Armies and Weapons in Western Europe*, London 2002; M. Abdülhay el-Kettâni, *H. Peygamber'in Yönetimi: et-Terâbü'l-İdâriyye* (trc. Ahmet Özel), İstanbul 2003, I, 387, 506, 519, 527; II, 453; Salim Koca, *Selçuklular da Ordu ve Askerî Kültür*, Ankara 2005, s. 142-144; Serkan Başol, *Hitit Askerî Teşkilatı ve Sefer Organizasyonu* (yüksek lisans tezi, 2006), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 10-11; S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilât (1206-1414)*, Ankara 2006, s. 313; Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, İstanbul 2007, s. 238-240, 248-251; R. D'Amato – G. Sumner, *Arms and Armour of the Imperial Roman Soldier, from Marius to Commodus 112 BC-AD 192*, London 2009; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara 2010, s. 335-338, 366-369; İv. Venedikoff, "Preslav Şehrinde Ye-

## ZIRH

ni Keşfedilen Proto-Bulgar Kitabesi" (trc. Firuze Preyger), *TTK Belleteri*, XI/43 (1947), s. 541-557; A. Rahman Zaky, "Islamic Armour an Introduction", *Gladius*, II, Madrid 1963, s. 69-74; Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", *TTK Belleteri*, LXI/232 (1998), s. 520-595; a.mlf., "Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kâğıt Sanayi", a.e., LXV/242 (2001), s. 75-160; Metin Yılmaz, "Emevi ve Abbasi Dönemi Resmi Kıyafetleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 26-27, Samsun 2008, s. 237-250; Ersin Teres, "Orta Türkçede 'Zırh, Kalkan' Anlamı Taşıyan Bazı Sözcükler", *Turkish Studies*, IV/3 (2009), s. 2112-2118; J. W. Allan, "Armor", *Etr.*, II, 483-489; Abdurrahman Küçük, "Câlût", *DİA*, VII, 38.



AYDIN USTA

**Türk Devletlerinde. Zırh Osmanlı kaynaklarında** cebe ve cevşen adıyla geçer ve genelde bu iki kelime birlikte kullanılır. Cebe zırh anlamına gelmekle beraber Cebeci Ocağı ordunun silâh ihtiyacını karşılayan askerî sınıfın adıdır. Cebeci ise zırh / silâh imal ve temin eden kimsedir. Zırh, savaşçının düşman tarafından gelebilecek bir saldırıya karşı kendini ve bindiği hayvanı korumak amacıyla giydiği veya kuşandığı giysidir. Erken çağlardan itibaren bazan hayvan postu, bazan deri veya ağaç kabuklarından omuzluk, kolluk, baldırlık gibi zırh parçaları kullanılmıştır. Savaşçı bir yandan kendini korumak için geliştirdiği zırh parçalarını kuşanırken atı için de zırh tedarik etmiştir. Zırh yapım malzemesi olarak başlangıçta ahşap, post, deri ve keçe gibi materyal kullanılırken maden sanatının gelişmeye başlamasıyla birlikte madenî zırhlar devreye girmiştir. Bugün aklı gelen ilk zırh biçimi metal ve özellikle demir ve çelik zırhlardır. Metal zırhların ilk örnekleri İskitler ve Hunlar dönemine kadar gider. Kazakistan'ın Almatı şehri yakınlarında Isık / Esik kasabasında bulunan, milâttan önce IV. yüzyıla ait bir Hun kurganında ortaya çıkarılan genç bir erkek cesedi üzerindeki zırh en gösterişli ve en eski metal zırh örneği kabul edilir; dünya literatüründe "altın elbiseli adam" olarak geçen erkek cesedi ve üzerinde altın bir zırh kaftan, zırh çizme ve baldırlık ile miğfer bulunur. Bu zırh küçük metal levhaların bir kumaş üzerine applike edilmesiyle üretilmiştir. Levhalarda yüksek kuyumculuk işçiliğinin eseri motif ve figürler yer alır. Altaylar bölgesinde Hun dönemine ait Berel buluntuları ile Oms ve İrtiş havzası buluntuları arasında demir zincir örme zırh parçaları ve zırh plakaları büyük yer tutar. Çin kaynakları, Yenisey Kırgızları'nın ahşaptan yapılmış zırhlı elbiselerinin olduğunu

ve atlarına da bu tip zırhlar giydirdiklerini kaydeder. Milâttan önce I. yüzyıla tarihlenen Tüekta I kurganında Kırgızlar'ın kullandığı şekilde tahtadan zırh parçaları, omuzluk, göğüslük, kolçak ve baldırlık parçaları bulunmuştur. Zincir örme ve zincir örme üzerine metal plaka takviyeli zırhların Hun döneminden itibaren kullanıldığı ve bu zırh türünün Batı Hunları ile birlikte bozkır kuşağını takiple Orta Asya'dan çıkarak Orta Avrupa'ya kadar ulaşan Avar, Kuman, Kıpçak ve Peçenekler'le yayıldığı bilinmektedir. Güney Ukrayna, Romanya ve Macaristan'da yapılan arkeolojik kazılarda Hazarlar, Kuman, Kıpçak ve Peçenekler'e ait zincir örme ve zaman zaman plakalarla takviye edilmiş demir zırhlar ortaya çıkarılmıştır. Hazar Türkleri'ne ait Stanitz köyündeki Saltova buluntuları arasında atlara ait baş zırhları, Balta buluntuları arasındaki zincir örme zırhlar ve at başlıkları ilgili örneklerdir. Doğu Avrupa Türkleri'ne ait buluntular içinde en dikkat çeken zengin koleksiyon Oğuz Türkleri'nden olan Peçenekler'e ait ünlü Nagy-Szent Miklos hazinesinde (IX. yüzyıl) yer almaktadır. Yirmi üç parçadan oluşan hazinedeki parçalardan birinin üzerinde zincir örme peçelikli miğferli, zincir örme gömleklilikli, plaka takviyeli kolçak ve baldırlıklı zırh giyimli süvari tasviri bulunur. Bu Türk zırh geleneği Bizans zırhlarını da etkilemiştir. Bizans askerleri arasında da Batı Avrupa zırhlarından farklı şekilde kendi topraklarında yaşayan bozkır topluluklarının etkisiyle zincir örme zırh gömlekler kullanılmıştır. Ayrıca Orhon, Altay ve Tanrı dağları bölgesindeki Göktürk kaya resimlerinde figürler, deriden veya demirden levhalarla örülmüş zırhlar ve sivri külâh şeklinde zırh başlıkları tasvir edilmiştir. Uygur devri alp tasvirlerinde küçük deri parçalarının veya demir levhaların bir elbise üzerine yana ve üst üste balık pulu gibi sıkı bir şekilde dikilmesiyle oluşturulmuş zırhlar dikkati çeker.

Abbâsî ordusuna asker olarak giren Türk savaşçıları kalkan kullanmakta, göğüslük, miğfer ve vücut zırhları giymekteydi. Tasvirlerden ve buluntulardan yola çıkılarak Büyük Selçuklular'da örme zırhların yaygınlığı tesbit edilebilmektedir. Marco Polo, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Hanbalık'ta Kubilay Han'ın sarayını ziyaret ettiğinde burada zırhların depolandığı ve sergilendiği yeri gördüğünü bildirir. Ancak bu devirde zırhın daha çok üst düzey askerlere mahsus olduğu söylenebilir. Zırhlar aynı zamanda devlet törelerinin ihtişamı-



III. Mustafa'nın zırhı (TSM, Envanter nr. 2/236)

nı arttıran bir objeydi. Anadolu Selçuklularını devrinde Emîr Hüsameddin Çoban'ın Rus elçisini kabulünü anlatan İbn Bîbî, silâhlarını kuşanmış seçkin gençlerin saf saf dizilerek atlarının zırh takım ve başlıklarıyla çadırın hizasına çekildiklerini, diğer bütün askerinin kol kol tepeden tırnağa altın yaldızlı demir zırh giymiş ve mızraklarını omuzlarında tutmuş halde beklediklerini yazar. İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde yer alan Selçuklu dönemine ait taş eser üzerindeki zırhlı asker kabartmaları Selçuklu zırhlarının biçimsel özellikleri hakkında önemli bilgiler sağlar. Anadolu Selçuklu zırhları Osmanlı zırhlarına örneklik etmiştir.

Osmanlı döneminde her türlü silâh Cebeci Ocağı tarafından imal veya temin edildiğinden kapıkulu askerlerinin zırhları da bunların sorumluluğuna verilmişti. Cebeci başının denetiminde deftere kaydedilerek askere zırh dağıtılır ve işi bitince geri alınır. Bunun dışında saray hazinesinde cebe ve cevşenler olduğu gibi bazı vezir ve kumandanların da özel cebehaneleri vardı. Kanûnî Sultan Süleyman'ın veziri ve damadı Rüstem Paşa'nın ölümünden sonra kendisine ait özel cebehanesinde 2000 adet zırh, 1500 adet altın kakmalı tolga başlık bulunmuştur. Başlık, peçelik, gömlek, göğüslük, dizçek, baldırlık, kolçak ve